

Kädi RIISMAA

50 AASTAT EESTI AKADEEMILISE TEADUSE SÜNNIST

Tänavu möödus 50 aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemia eelkäija Eesti Teaduste Akadeemia asutamisest.

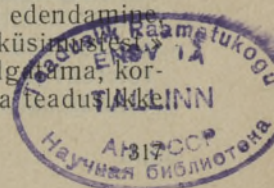
Akadeemiataolise asutuse loomist oli Eestis ärgitatud ligikaudu kaks aastakümnet. Juba möödunud sajandi lõpul hakkas kasvama eesti soost haritlaste arv, ühtlasi tekkis vajadus teadlasi koondava organisatsiooni loomiseks. Eesti Teaduste Seltsist kõneldi augustis 1917 Tartus toimunud matemaatikakongressil ja hiljem seltskonnategelaste sellekohastel nõupidamistel [1, 2]. Dr. O. Kalda ja mag. V. Ernitsa algatusel kutsuti juulis 1918 Tartus ellu klubitaoline Eesti Akadeemiline Ühing sihiga eesti teaduslikke püüdeid edendada ning eesti teadlasi erialade järgi koondada [3–5]. Ühingu aktivistide õhutusel võttis konkreetsema kaju mõte luua Eestis teadustööd koordineeriv ja juhtiv keskus. Selle põhikirja eelnõu kaitses mitmel Asutava Kogu koosolekul innukalt hariduskomisjoni aruandja V. Ernits [6].

Pärast vaidlusi võttis Asutav Kogu 27. mail 1920 vastu «Eesti Teaduste Asutuse seadluse». Sellega leidis seadusandliku toetuse Eesti teadusasutuste ja teadusliku uurimistöö korraldamise, juhtimise ja finantseerimise vajadus [7, 8]. Olude sunnil seadust tookord siiski ellu ei viidud. Peale majanduslike raskuste oli siin üks põhjusi asjaolu, et rahvusliku ülikooli kujundamine kõitis tollal peaaegu kogu haritlaskonna tähelepanu. Vastavalt 1925. aastal maksmapandud seadusele sai Tartu Ülikooli (TÜ) ülesandeks muu hulgas «edendada üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust» [2, 9]. Sisuliselt tähendas see teadusliku uurimistöö algatamist, korraldamist ja juhtimist. Lisaks ülikoolile olid teadustöö kandjaiks arvukad teaduslikud seltsid, millede võrk 1920. aastail laienes.

Kuid akadeemiataolise asutuse loomise mõte ei kustunud. Uurimistöö killustatus eri asutuste ja organisatsioonide vahel viitas üha selgemalt vajadusele koordineeriva keskuse järele. 1929. aastal arutati küsimust Eesti kultuurkapitali nõukogus ja ülikoolis, alates 1931. aastast aga võitles akadeemia loomise eest Eesti Rahvuslik Vaimse Koostöö Komisjon (tegutses aastail 1929–1940 Tartu Ülikooli juures) [10–13]. Algatus elavdas haritlaskonna, teaduseltside, samuti ajakirjanduse huvi. Esile kerkis vastakaid seisukohti. Akadeemia küsimuse lõplik otsustamine pidi siiski viibima meie kõrgema tehnilise õppetöö ümberkorraldamise ja mitmesuguste sisepoliitiliste põhjuste tõttu [14–18].

1930. aastate teisel poolel asus akadeemia põhikirja välja töötama Haridusministeerium. Uue seaduse projekt langes põhijoontes kokku Eesti Rahvusliku Vaimse Koostöö Komisjoni poolt koostatud variandiga. 12. jaanuaril 1938 esitati uus eelnõu ministeeriumidevahelisele komisjonile arutamiseks ning Eesti Vabariigi valitsuse koosolekul reedel, 28. jaanuaril 1938 vaadati läbi ja kehtestati riigihoidja dekreediga «Eesti Teaduste Akadeemia seadus» [19]. Akadeemias nähti riiklikult edasilükkamatut vajadust.

Vastloodud asutuse eesmärk ja mõte on lühidalt väljendatud nimetatud seaduse esimeses paragrahvis, mis kõlab järgmiselt: «Eesti Teaduste Akadeemia ülesandeks on üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse edendamine, lähtudes eeskätt tegeliku elu vajadustest välja kasvanud küsimustest» [19, lk. 353.] Oma ülesannete täitmiseks pidi akadeemia: 1) algatama, korraldama ja kooskõlastama teaduslikke uurimisi; 2) kirjastama teaduslikke

töid ja perioodilisi väljaandeid; 3) asutama teaduslikke kogusid; 4) korraldama teaduslikke loenguid, kongresse ja näitusi; 5) kuulutama välja võistlustööde teemasid ja määrama selleks vastavad autasud; 6) määrama auhindu teaduslike uurimistööde eest; 7) määrama stipendiume ja tegema uurimisülesandeid uurijaile või vastavatele asutustele.

Neid ülesandeid pidi akadeemia täitma otseselt või tema juures asutatavate teadusühingute kaudu.

Eesti Teaduste Akadeemia (ETA) allus Haridusministeeriumile, olles oma tegevuses autonoomne. Akadeemia jagunes kahte sektsiooni: 1) humanitaarteaduste sektsioon ja 2) loodusteaduste sektsioon.

Seaduse järgi oli ETA personaalakadeemia, mis koosnes 20 liikmest. Nendeks võisid olla Eesti kodanikud, kes on oma teadussaavutustega teadust silmapaistvalt edendanud ja ilmutanud häid võimeid teadusliku töö korraldamises. Akadeemia esimesed 12 liiget, võrdtsel arvul mõlema sektsiooni esindajaid, pidi nimetama vabariigi president haridusministri ettepanekul. Hiljem nähti ette akadeemia koosseisu täiendamist täiskogu poolt igal aastal ühe liikme valimisega vaheldumisi humanitaar- ja loodusteaduste esindajaist, kusjuures esimesena tuli valida humanitaarteaduste esindaja. Kui akadeemia liikmete arv saavutab ettenähtud piiri, pidi kohad täidetama ühe aasta jooksul pärast nende vabanemist. Kandidaadid valis sektsioonikogu, kes saatis otsuse täiskogu kinnisele hääletusele. Valitud kandidaadid esitati vabariigi presidendile kinnitamiseks. Akadeemia liikmete ametivanuse piiriks oli 70 aastat. Akadeemia liikmed, kes vanusepiiri ületanud, arvati emeriteeritud liikmeiks. Akadeemia liikmeile polnud tasu ette nähtud, kui nad olid riigi või omavalitsuse teenistuses. Kindel palk määrati vaid presidendile, teaduslikule sekretärile ja kantseleiametnikule. Akadeemia liikmeile oli ette nähtud tasu täiskogu koosolekul osalemise eest.

Akadeemia eesotsas seisis vabariigi presidendi poolt haridusministri ettepanekul viieks aastaks kinnitatud akadeemia president, kes esindas akadeemiat ametiasutustes, juhatas täiskogu, koostas aastaelarve kava ja aastaaruande ning täitis muid ülesandeid. Talle oli antud voli ka akadeemia täiskogu otsuseid seisma panna ja tarbe korral haridusministrile lõplikuks otsustamiseks esitada.

Seadus nägi ette, et akadeemia võis enda juures registreerida teaduslikke seltse, nende tegevuse järele valvata, kinnitada nende eelarveid ja aruandeid.

Akadeemia alusvaraks määrati riigieelarve korras 100 000 krooni [20—22].

Seaduse väljaandmisele järgnes ETA tegelik asutamine. Riigihoidja nimetas oma otsusega nr. 292 13. aprillist 1938 akadeemia esimese koosseisu. Sinna kuulusid humanitaarteaduste sektsioonis:

Julius Mark (1890—1959), dr. phil. (Helsingi, 1918). Alates 1919 TÜ uurali keelte professor. Filosoofiateaduskonna dekaan, Ungari Teaduste Akadeemia liige, Opetatud Eesti Seltsi endine esimees, Eesti silmapaistev keeleteadlane, rajas tugeva aluse soome-ugri keeleteadusele TÜ-s [22; 23, lk. 102].

Jüri Uluots (1890—1945), dr. jur. h. c. (Szeged). 1920 TÜ rooma õiguse dotsent, 1925 Eestimaa õiguse erakorraline professor, alates 1927 TÜ korraline professor. Käsitles oma õppetöös ja teadusartiklites õigus-teaduse üldteooria küsimusi. Poliitilistelt vaadetelt reaktionäärina asus hiljem koostööle Saksa fašistlike okupatsioonivõimudega [22; 23, lk. 105].

Edgar Kant (1902—1978), dr. phil. nat. (Tartu, 1934). 1928 TÜ õppeülesandetäitja majandusgeograafia alal, 1934 majandusgeograafia dotsent, alates 1936 TÜ korraline professor. *Association des géographes Français* referent ja *American Geographical Society* liige. Leidis välismaal laialdast tunnustust uurimustega Eesti majandus- ja linnageograafia alal. Käsit-

des Eesti geograafilist kuuluvust propageeris nn. Baltoskandia teooriat. Nõukogude-vaenuliku suhtumise tõttu vallandati ülikoolis professori kohalt 1940 [22; 23, lk. 120—122].

Oskar Loorits (1900—1961), dr. phil. (Tartu, 1926). 1927—1937 TÜ eradotsent, 1938 dotsent eesti ja võrdleva rahvaluule alal, alates 1927 Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja. Soome Kirjanduse Seltsi ja Kalevala Seltsi kirjavahetajaliige. Leidis tunnustust nii kodu- kui ka välismaal saavutustega eesti, liivi ja võrdleva rahvaluule alal (eriti liivi rahva usundi, muinasjuttude ja saagade uurimisel) [22; 23, lk. 102—103].

Gustav Suits (1883—1956), dr. phil. h. c. (Uppsala). 1921 TÜ õppeülesandetäitja eesti ja üldise kirjanduse alal, 1924 erakorraline professor, alates 1931 TÜ eesti ja üldise kirjandusloo korraline professor. Tema nimega on seotud terve kultuuriajajärgu tekkimine Eestis. «Noor-Eesti» liikumise juhte. Teaduslikul alal käsitlenud põhiliselt eesti rahvusliku ärkamisaja pärandit [22; 23, lk. 102—103].

Hendrik Sepp (1888—1943), dr. phil. (Tartu, 1931). 1919 TÜ õppeülesandetäitja, 1931 TÜ dotsent, alates 1938 TÜ Eesti ja Põhjamaade ajaloo adjunktprofessor. Erudeeritumaid ajaloolasi Eestis tol perioodil. Uurimisalaks olid peamiselt majandus- ja sõjaajaloo küsimused. Teostes on tuntav autori venevastane hoiak [22; 23, lk. 95—96].

Loodusteaduste sektsioonis said akadeemikuiks:

Ludvig Puusepp (1875—1942), dr. med. (Tartu, 1902). Alates 1920 TÜ neuroloogiaprofessor. Portugali Teaduste Akadeemia liige, Torino Arstiteaduse Akadeemia kirjavahetajaliige, Vilniuse ja Padua ülikooli audoktor, paljude välismaiste teadusseltside liige. Rohkete neurokirurgiat käsitlevate tööde autor. Esimesi neurokirurgia eriteadlasi maailmas [22; 23, lk. 150].

Paul Kogerman (1891—1950), dr. sc. techn. (Zürich, 1934). 1922 TÜ dotsent, 1925—1936 TÜ korraline professor orgaanilise keemia alal, 1936. aastast Tallinna Tehnikaülikooli rektor, korraline professor, 1937. aastast Loodusvarade Instituudi nõukogu esimees. Inglise, Prantsuse ja USA keemiaseltside liige. Teadustööd vaatlevad loodusvarade keemilisi omadusi. Erilised teened eeskätt Eesti põlevkivi uurimisel, õlikivide laboratooriumi rajajaid TÜ-s 1925 [22; 23, lk. 141—142].

Hugo Kaho (1885—1964), dr. phil. nat. (Tartu, 1923). Alates 1923 TÜ taimefüsioloogia professor, 1937. aastast ülikooli rektor. Seltsi *British Society* liige, Eesti Loodusuurijate Seltsi esimees. Teadustöökäsitlenud protoplasma kolloidkeemilist ehitust, taimede kasvu stimuleerimist jm. Taimefüsioloogia Instituudi organiseerijaid [22; 23, lk. 114].

Karl Schlossmann (1885—1969), dr. med. (Voronež, 1918). Alates 1920 TÜ korraline professor bakterioloogia alal. Välismaiste seltside kirjavahetajaliige, juhendas mitmete nakkushaiguste epidemioloogia uurimist ning tuberkuloosi vastu võitlemise kava koostamist. Uurinud ka Eesti ravimuda, arendanud mikrobioloogilist diagnostikat [22; 23, lk. 149].

Aleksander Paldrok (1871—1944), dr. med. (Tartu, 1898). Alates 1919 TÜ dermatoloogia ja veneroloogia korraline professor. Uppsala ülikooli audoktor ja mitmete välismaiste teaduslike seltside kirjavahetajaliige. Rahvusvahelise kuulsuse omandas teadusliku uurimistööga leepra alal, samuti sellevastase originaalse ravimeetodi väljatöötamisega [22; 23, lk. 151].

Ernst Öpik (1893—1985), dr. phil. nat. (Tartu, 1923). Alates 1921 TÜ astronoom-observaator. Produktiivne astronoom, kes taastas Tartu Tähetornile Struve- ja Mädleri-aegse maine. Tema galaktikauuringud kulgesid põhiliselt kahes suunas — tähestatistiline uurimistöö ja tähtede füüsika — ning leidsid tunnustust ka raja taga [22; 23, lk. 136].

13. aprillil 1938 nimetas riigihoidja ETA presidendiks viieks aastaks loodusteaduste sektsiooni liikme Karl Schlossmanni.

20. aprillil 1938 leidis Tartu Ülikooli nõukogu saalis aset ETA täis-

kogu esimene koosolek (kuni akadeemia oma ruumide valmimiseni peeti neli koosolekut, neist kolm ülikooli nõukogu saalis ja üks Tallinnas Haridusministeeriumis). Sellega algas akadeemia tegelik organiseerimistöö. Abipresidendiks valis täiskogu 20. aprillil Julius Margi. Samal päeval toimunud sektiioonide koosolekuil said nende juhatajateks Edgar Kant (humanitaarteaduste alal) ja Paul Kogerman (loodusteaduste alal) [24, lk. 489—490; 25, l. 1—3].

Esimestel täiskogu koosolekuil arutati akadeemia juhtimise ja organisatsioonilise töö küsimusi, samuti teadusliku uurimise ülesandeid nii jooksva aastal kui ka lähemas tulevikus. Mõlemad sektiioonid vaatasid läbi ka akadeemia liikmeilt ja muudelt teadlastelt laekunud sooviavaldused teadustöö korraldamiseks rajatavate toetuste saamiseks. Täiskogu asus seisukohale, et akadeemial tuleb esialgu peatähelepanu pöörata suuremate põhiuurimistele, toetades esmajoones neid üksikteemaisid, mis on kooskõlas seatud põhiprobleemidega. Töökava määras lähemaiks ülesandeks humanitaarteaduste alal: 1) Eestit puudutavate kultuurilooliste materjalide kogumise ja läbitöötamise; 2) Eesti asustuskäigu uurimise kõige varasemast ajast kaasajani; 3) rahvastiku liikumise käsitlemise viimase sajandi vältel; 4) kirjandusloolise uurimistöö ja vastavate materjalide publitseerimise; 5) etnograafilise uurimistöö, muinasvarade kogumise ja läbitöötamise ning muu.

Loodusteaduste valdkonnas seisis ees: 1) Eesti rahvastiku bioloogiline uurimine (sündimus, suremus, antropoloogia); 2) Eestis leiduvate looduslike tervisvahendite (tervismudad jm.) uurimine ja kasutuselevõtt; 3) kohalike kartulisortide füsioloogiline uurimine; 4) Eestis algatatud keemiaalane uurimistöö; 5) langevate tähtede erivaatlused ja teised astronoomilised uuringud [24, lk. 489—490; 26].

ETA pidulik avamine oli laupäeval, 22. oktoobril 1938 Tallinnas Kaubandus-Tööstuskoja saalis. Kohal viibis üle 100 kutsutud külalise, nende seas Eesti Vabariigi valitsuse liikmed, mitmed välissaatkondade esindajad, Eesti kõrgkoolide õppejõud, riigiametnikud, haridustegelased jt. Pärast Tallinna Töölismuusika Ühingu orkestri etteastet esines pikema avakõnega akadeemia president K. Schlossmann. Ta puudutas Eesti teadusala kesk-asutuse loomise mõtte teket ja kujunemist, akadeemia ellukutsumist ja organiseerimistööd, samuti lähemaid ülesandeid. ETA üldeesmärk oli esineja arvates mitmes suhtes erinev, võrreldes teiste maade samalaadsete asutustega. Erinevus oli eelkõige selles, et siin nähti ette eeskätt rahvuslike teadusharude arendamist, lähtudes tegeliku elu vajadustest, kuna mujal oli sellise asutuse ülesandeks vaid teaduse üleüldine edendamine. Tegeliku elu vajadused, eestlastest teadlaste kiire juurdekasv, Eesti maad ja rahvast käsitleva teaduse süvenemine — kõik see nõudis vastava keskuse loomist, kelle tiiva all teadustöö võiks areneda. Nimetus *Teaduste Akadeemia* kõlab aukartustäratavalt.

Akadeemia asutamise õigeaegsust ja vajalikkust põhjendades ütles K. Schlossmann: «Meil ei ole põhjust ajaloo tolmust sisu otsida meie äsjaloodud Teaduste Akadeemiale; samuti ei ole meil ka mingit mõtet unistada hiilgusest, mis kunagi on ümbritsenud või ümbritseb mõnd varemalt loodud teaduste akadeemiat suurrahvaste juures. Meie peame ise andma sisu oma Teaduste akadeemiale, lähtudes meie jõudude ja meie tarviduste seisukohalt, sest keegi ei tunne ja ei või paremini rahuldada meie soove ja tarvidusi, kui meie eneste keskelt võrsunud ja selleks ettevalmistatud isikud. Eesti Teaduste Akadeemia ellukutsumise tarvidust on põhjendanud paljud meie juhtivad isikud ja meie ühiskondlikku elu korraldavad asutused. Nüüd on need soovid rahuldamist leidnud.» [17, 27, 28.]

Järgnesid tervitused valitsuse, Tartu Ülikooli, Tallinna Tehnikaülikooli ja muude asutuste poolt.

Töölle asumise puhul saabus akadeemiale asutustelt ja üksikisikuilt

rohkeid annetusi. Itaalia saadik Ciacconardi annetas «Enciclopedia Italiana» 35 köidet, Rootsi asekonsul Taanis G. Christgan kinkis väärtusliku mündikogu, annetati hulgaliselt raamatuid, sealhulgas «Eesti entsüklopeedia», eestikeelse piibli esimene väljaanne 1739. aastast, kogu muinaslinnuste plaane ja fotosid ning muud. Pankadelt laekus rahalisi annetusi 5380 krooni väärtuses [29; 30, l. 62—65].

Vastavalt TÜ valitsuse otsusele 17. juunist 1938 anti ETA kasutada ülikooli ehitusõpetuse kabineti ruumid Tartus Lai tänav 36. Klassitsistlikus stiilis hoone pärines 19. sajandi algusest ja kuulus omal ajal parun von Knorringile. Akadeemia residentsiks said teisel korrusel asuvad kolm ruumi. Kõik toad, eriti suurim neist, oli kaunistatud rohkete ornamentide ja kujukestega. Saali akendevahelist seiniosa katsid põrandast laeni ulatuvad hinnalised peeglid, mille tippu ehtis ornament. Kõrge kunstiväärtusega olid kahhelkivist ahjud. Pärast remonti võidi sama aasta sügisel asuda ruumide kasutamisele, kusjuures esimene täiskogu koosolek uues asukohas peeti 28. novembril 1938 [25, l. 16—18; 30, l. 11; 31].

Esimene tegevusaasta kulus akadeemial peamiselt organisatsioonilist laadi üritustele. Novembris 1938 valiti rohkete kandidaatide hulgast teaduslikuks sekretäriks H. Kauri. Esialgul määrati ta ametisse katseliselt üheks aastaks ja aasta pärast pikendati ta volitusi veel sama perioodi võrra, kinnitamata teda alalisele tööle. Kõrgetasemelist konkurentsi sellele ametikohale tunnistavad teiste kandidaatide hulgas sellised nimed nagu J. Aul, V. Ernits, A. Raun jt. [20, l. 18—35].

ETA juurde registreerusid ja asusid vastavalt akadeemia seadusele tööle seni TÜ juurde kuulunud Loodusuurijate Selts (19. detsembril 1938), Opetatud Eesti Selts (4. veebruaril 1939) ja Akadeemiline Ajaloo Selts (27. veebruaril 1939). Lisaks neile registreerus 8. mail 1939 akadeemia juurde vastasutatud Eesti Kodu-uurimise Selts [25, l. 19—26, 29—31, 42—45; 32]. Arutusel oli veel teistegi seltside ühendamine (Emakeele Selts, Eugeneika ja Geneoloogia Selts, Neuroloogia Selts, Keemia Selts, Eesti Rahvuslik Vaimse Koostöö Komisjon jt.), kuid registreerimise vormistamiseni ETA tegevusajal ei jõutud [33].

Seltside minek ETA juurde kandis teatud paratamatuse pitserit ja põhjustas hulgaliselt hõõrumisi akadeemia, ülikooli ja seltside endi juhtkondade vahel. Vastavalt 1937. aasta 24. septembril kehtestatud uuele ülikoolide seadusele ei saanud ülikool enam olla seltside hooldaja ega majanduslik toetaja, kuna teadustöö organiseerimine pidi edaspidi koonsuma akadeemia kätte. Valitsuse otsuse kohaselt võisid seltsid sealtpeale rahalist toetust saada vaid ETA kaudu [20, l. 57]. Akadeemia seaduse järgi oli tema ülesandeks Eesti teaduselu juhtimine. Need puhtteadusliku ilmeaga seltsid, kes seni said toetust rohkem kultuurkapitalilt kui ülikoolilt, pidid registreeruma ETA juurde. TÜ juurde pidid jääma vaid kasvatusliku iseloomuga organisatsioonid (nende hulgas enamik akadeemilisi seltsi). Ümberregistreerimine puudutas eeskätt kahte suuremat teadusorganisatsiooni — Opetatud Eesti Seltsi ja Loodusuurijate Seltsi. Neil mõlemal olid aja jooksul kujunenud ulatuslikud teaduslikud kogud, suured raamatukogud ning oma väljaannete kaudu olid nad ka välismaa teadusringkondades õige laialt tuntud. Mõistagi oleksid nad oma pagasiga noorele akadeemiale üsna tubli teadusliku alusvara andnud. Peale vaidlusrikkaid koosolekuid otsustas Loodusuurijate Selts 1938. aasta lõpul akadeemia alluvusse siirduda ja jätkata tööd seltsi seni kehtinud põhikirja alusel [34—36].

Kui Loodusuurijate Seltsi ületulek oli suhteliselt valutu, siis märksa suurem oli Opetatud Eesti Seltsi vastupanu. Selle tõendiks on seltsi üldkoosolekuil peetud sõnasõjad. Põhiliselt huvitas seltsi liikmeid 3 küsimust: 1) kas seltsil pole võimalik ülikooli juurde edasi jääda; 2) kas on võimalik säilitada seltsi iseseisvus, ja kui need võimalused puuduvad, siis 3) millised õigused on seltsil ETA alluvuses, eriti varade ja kapitalide

osas. Asja lähemaks uurimiseks moodustati komisjon koosseisus: esimees H. Moora, liikmed P. Arumaa, H. Kruus, J. Mägiste ja F. Tuglas. Komisjon pidas akadeemia presidendiga läbirääkimisi ja leidis, et edaspidise töö huvides osutub seltsile siiski paratamatuks käia temalt nõutava ümberregistreerimise teed. Põhimõtteliselt pooldas seda seisukohta ka üldkoosolek. Peamiseks ülemineku takistuseks oli seltsi üldkoosolekul põhikirja võetud säte seltsi kui juriidilise isiku õiguste kohta. Akadeemia neid õigusi anda ei kavatsenud. Arutati, vaieldi ja lõpuks nõustuti siiski akadeemia esitatud tingimustega. Opetatud Eesti Selts registreerus ETA juurde vastavalt akadeemia seadusele korrigeeritud põhikirja alusel [37, l. 87, 91, 92].

Opetatud Eesti Seltsi juhatuse vastuseisu põhjustas ka 1939/40. aasta eelarve kinnitamine. Selts ei nõustunud akadeemia nõudmisega eelarve jooksvaid muudatusi akadeemia presiidiumiga kooskõlastada. Prof. J. Mägiste eestvõttel protesteeriti ETA püüete vastu seltsi antavaid stipendiume kinnitada [37, l. 98—99; 38].

Kartes ilma jääda rahalisest toetusest (seni saadi 3000 krooni aastas Eesti kultuurkapitalilt ja 750 krooni TÜ-lt) nõustus 1939. aasta algul formaalselt akadeemia juurde registreeruma ka Akadeemiline Ajaloo Selts, jätkates tegelikult endist viisi tööd ülikooli juures [14, lk. 76].

Ka Akadeemilist Kirjandusühingut mõjutati akadeemiaga ühinema, kuid ettevõtte jäi pooleli seltsi esimehe G. Suitsu vastuseisu tõttu [20, l. 134].

Hoolimata pidevast survest ja poolteist aastat kestnud kemplemisest ei registreerunud akadeemia juurde Akadeemiline Emakeele Selts. Jäetud 1938. aastal ilma kultuurkapitali ja vabariigi presidendi fondi toetussummadest, oli seltsi juhatus prof. A. Saareste ettepanekul veebruaris 1939 põhimõtteliselt nõus ETA alluvusse minema. Üldkoosolek seda aga ei pooldanud, soovitades säilitada selts juriidiliselt iseseisva organisatsioonina. Prof. A. Saareste ja J. V. Veski üritasid haridusministri jutule pääseda, et valitsuselt seltsile materiaalset abi nõutada, aga ministril polnud nende jaoks aega. Hiljem seletas haridusminister A. Jaakson, et vabariigi valitsus Emakeele Seltsi küsimuse täiendavale läbivaatamisele võtvat. Otsest sundust akadeemia juurde registreerimiseks polevat, kuid üleminek olevat soovitav. Seltsi uurimistöid igal juhul pooleli ei jäeta. Emakeele Selts otsustas jääda iseseisvaks [39]. Kuna seltside toetamiseks määratud summasid akadeemia vahendusega enam ei saadud, raskendus seltsi majanduslik olukord. Murdeuurijaile ei saadud töötasugi maksta. Lisaks komplikseeris olukorda akadeemias alustatud laiaulatuslik rahvaluule uurimistöö, mis seltsi tegevussuundadega osaliselt kattus, majandusliku kindlustatuse poolest ja ka teaduslik-organisatsioonilisest küljest aga ees oli. Hõõrumised seltsi ja akadeemia vahel tugevnesid. Nende krooniks sai ETA täiskogu 17. aprilli 1940 koosoleku otsus Eesti Murdeuurimise Instituudi asutamise kohta akadeemia juures. Uue asutuse ülesandeks pidi olema eesti rahvakeele, võimaluse piires ka sugulaskeelte uurimine. Instituudi tegevuse juhtijaks oli juhataja ja teaduslik kolleegium (seitse liiget + juhataja), mille kinnitas ametisse akadeemia presiidium. Instituudi juhatajaks valiti mag. M. Toomse (tema vahekord Emakeele Seltsi juhtkonna ja aktiiviga oli aastate vältel kujunenud kaunis teravaks), kolleegiumi esimeheks aga prof. J. Mark. Peale juhataja pidi instituudil olema veel kaks palgalist töäjõudu: assistent ja ametnik-kopist, kelle tegevus oli suunatud rahvakeelesõnaraamatu koostamiseks vajalike materjalide hankimisele. Hooajaliselt (seitsmeks kuuks aastas) arvati palgale viis murdekogujat. Tegelikku tööd alustada siiski ei suudetud, sest plaanide ja eelarvete koostamine jõudis lõpule alles 1940. a. suveks [25, l. 97—102; 40; 41].

Algtegevusaasta kulus Eesti Teaduste Akadeemial peamiselt organisatsioonilisele tööle. Peeti 11 täiskogu istungit, kus arutusel oli 140 mitmesugust küsimust. Teaduslikuks otstarbeks kulutati 11 786 krooni, sellest

teaduslikuks uurimistööks 5500 krooni, tööstipendiumideks 2500 krooni, kirjastamiseks 3000 krooni ja teaduslike kogude jaoks 786 krooni, auhindadeks ettenähtud 1000 krooni jäi kasutamata [1; 24, lk. 494—496].

Rahalist toetust andis akadeemia esimesel tööaastal humanitaarteaduste alal prof. G. Suitsule F. R. Kreutzwaldi biograafia, eriti Võru perioodi uurimiseks; prof. H. Sepale Eesti ala asustusloolise uurimise eel töödeks ja asustuskaartide fotostaatimiseks; dr. O. Looritsale liivi keele ja rahvamuusika jäädvustamiseks, Skandinaavia ja Soome arhiivides töötamiseks meremütoloogia jälgimisel ja paralleelide leidmisel eesti rahvatraditsiooniga; prof. A. Koortile rahvaharidustöö arenguks vajalike vahendite soetamiseks ja maaelanikkonna haridusolude uurimiseks; dr. O. Liivile Põhja-Eesti kultuuriipiirkonna ajaloo uurimiseks; dr. G. Rängale Soomes asuvate ja Saaremaa ehitiste võrdleva ülevaate koostamiseks vajalike etnograafiliste materjalide kogumiseks ja kopeerimiseks ning võrdlusainese kogumiseks kaevuehitustraditsioonide kohta; mag. M. Toomsele eesti verbide konsonanttüve uurimiseks; mag. O. Parmasele Vastseliina murde uurimiseks; Akadeemilisele Kirjandusühingule eesti poeesia tekstikriitilise väljaande koostamiseks [24, lk. 497—499; 42].

Loodusteaduste sektsiooni toetusel uuriti prof. P. Kogermani juhatusel 1,4-pentadieeni polümerisatsiooni soojuse toimel. Katseid tehti erinevate meetoditega kahes voores.

Prof. H. Kaho asus Eestis kasvatatavate kartulisortide omaduste uurimisele kidunemise algete ulatuse selgitamiseks. Selle töö tähtsus oli suur eeskätt ekspordi seisukohalt, andes objektiivset teavet meie kartuli «tervisliku seisundi» kohta. Teisest küljest oli see sordiaretuse seisukohast vajalik.

Dr. E. Öpik valmistas ette lendtähtede vaatlusi. Selleks muretseti akadeemialt saadud toetuse abil osa sisseseadet (kolm vaatlussonni) ja telliti vajalikud koordinaatvõrgud.

Prof. K. Schlossmann tegi mitmeid meremuda lademete uuringuid Kuressaares, Haapsalus, Kihelkonnal, Voosil, Virtsus, Saulepas ja Viha-soos, võttes korduvaid proove muda raviomaduste püsivuse selgitamiseks. Uuringute alusel koostati 25-leheküljeline ingliskeelne käsikiri, valmistati tarvilikke kaarte, mikrofotoگرامme, röntgeniülesvõtteid, diagramme ja tabelleid.

Prof. A. Paldrokil oli käsil uurimistöö dermatomükoosi esinemisest kooliealistel lastel.

Prof. L. Puusepp uuris harmoonsete närvierutuste edasikandumist [24, lk. 497—499; 42].

Uurimistöö eduka korraldamise tarvis loodi sektsioonide juures kolm komisjoni. Nende ülesanne oli koostada täpsem töökava Eesti asustusajaloo ja ühiskonnateadusliku uurimise alal ning uurida Eestis leiduvaid balneoloogilisi ravivahendeid [25, l. 4—7].

Esimese tegevusaasta möödudes hakkas Teaduste Akadeemia kui Eesti teadustööd koordineeriv keskasutus juba väljakujunenud ilmet omandama. Akadeemia juurde liitunud teaduslikud seltsid oma arvuka liikmeskonnaga moodustasid laia baasi edasiseks uurimistööks.

Viljakaks kujunes 1939/40. tööaasta. Akadeemia koosseis suurenes, sest loodusteaduste sektsiooni ettepanekul valiti 15. mail 1939 uueks akadeemia liikmeks Tartu Ülikooli korraline botaanika professor dr. phil. nat. Teodor Lippmaa¹ [25, l. 46—51; 43].

¹ (1892—1943). Alates 1930 TÜ professor, kelle nimega on seotud Eesti Vabariigi aja suurimad saavutused botaanikas. Oma töödes selgitas punaste taimepigmentide tekkepõhjust ja omadusi. Taimekoosluste struktuure uurides esitas originaalse sünuuside meetodi. 1933 koostas rohke analüütilise materjali põhjal Eesti taimkatte klassifikatsiooni nn. üherindeühingute (s. o. sünuuside) alusel. 1930. aastail rajas kindla baasi Eesti taimkattekaardi koostamisele [23, lk. 114—116].

Akadeemia väljaannete toimetajaks valiti prof. J. Mark, toimetuse liikmeiks prof. E. Kant ja prof. T. Lippmaa.

Aasta jooksul peeti 13 täiskogu istungit, kus arutamist-otsustamist leidis 201 mitmesugust küsimust. Humanitaarteaduste sektsioon oli koos 9, loodusteaduste sektsioon aga 6 korda. Aastaks kavandatud uurimistöodeks anti toetusi 13-le ja tööstipendiume 10 teadlasele [44].

Mainimisväärselt tegutses asustusajaloo komisjon, kuhu kuulusid professorid E. Kant, J. Uluots, J. Vasar, H. Sepp, dr. O Liiv ja mag. K. Orviku. Kava kohaselt otsustati esijoones asuda vastavate materjalide registreerimisele sobivate valikalade ulatuses. Uurimisaladeks valiti Rakvere kihelkond; Otepää, Karksi või Helme; Palmse ala Kadrina kihelkonnast; Tori ala Pärnu jõgikonnast; Kirbla ning Lihula. Uurijatena asusid tööle J. Uluots, H. Sepp, O. Liiv ja K. Orviku.

Prof. E. Kant uuris Eesti kesksete asulate võrku ja arengut. Esimene suurem lahendamist vajav ülesanne oli keskuste struktuuri ja arengu määramiseks vajaliku kartograafilise baasi loomine. Arhiiviallikate ja täiendava andmestiku alusel koostati 81 keskuse üksikasjalikud plaanid.

Prof. J. Uluots tegi vaatlusi Eesti vanema ajaloo, eriti õigus- ning sotsiaalajaloo seisukohalt tähtsais paigus. Uurimistööd alustati suvel 1938 Eesti mandrialadel ja jätkati järgmisel suvel Saare- ja Hiiumaal. Huviobjektiks olid eeskätt vanimad sadamad, linnused ja rahvakoosolekute kohad kogu Saaremaa ulatuses. Kuressaares tehti ka katsekaevamisi vana sadama tuvastamiseks.

Suvel 1939 tegi prof. H. Sepp asustusajaloo uurimise eesmärgil retke Pärnumaal Toris, Saardes ja Hallistes, tutvudes lähemalt asustuse kujunemise looduslike, topograafiliste ja ajalooliste tingimustega. Lisaks sellele valmistati tema juhendusel 330 fotostaati 19. sajandi algusest pärinevaist kaartidest ja vakuraamatuist.

Soodustamaks uurimistööd eesti rahvakeele, rahvaluule, kultuuriloo, samuti liivi keele alal õnnestus akadeemial 1939. aasta suvel hankida heliplaadistumasaparatuur. Aparaaadi kasutamiseks ja sobivate ruumide saamiseks sõlmiti koostööleping Riigi Ringhäälinguga.

Monograafilise uurimuse tarvis munkluse ideoloogi Kassiani kohta Balkani, Ida-Euroopa ja Ida-Baltikumi rahvatraditsioonis käis dr. O. Loo-rits uurimismatkal Soomes, töötades Ida-Soomes ja Raja-Karjalas, samuti Helsingis. Reisi tulemuseks oli 300 notiitsi Kassiani ja muude kreekakataliku legendide ja uskumuste kohta. Helsingis ja Valamos kopeeriti 200 lehte venekeelseid tekste, muuhulgas ka Kaukaasiat puudutavaid materjale.

Prof. J. Mark jätkas ainetiku kogumist viljakoristuse, rehepeksu ja vilja puhastamise uurimiseks, jälgides ka vahetuskaubanduse esinemist. Töö vajadustest lähtudes matkas ta koos kunstnik R. Sagritsaga Tartu- ja Viljandimaal. Reisilt toodi kaasa 240 väärnuslikku fotot, 203 lehte jooniseid ja umbes 150 lehekülge sõnalisi kirjanekuid.

Loodusteaduste vallas jätkas prof. H. Kaho Eesti kartuli füsioloogilist uurimist. Tööd häiris külm talv, mistõttu polnud uurimismaterjali võimalik ühtlasel temperatuuril hoida, samuti takistas külm kartuli transporti.

Prof. P. Kogermani juhatusel viidi lõpule 1,4-pentadieeni polümerisatsiooni kineetika uurimine. Koostöös keemik A. Veskega õnnestus määrata nimetatud dieeni dimeeri struktuur.

Prof. K. Schlossmann asus Eestis leiduvate turbasoode vaatlemisele, et selgusele jõuda, milliste soode turvast võiks kumblusraviks kasutada. Orienteerumiseks tehti 1939. aasta suvekuudel paikseid kaevamisi Häädemeeste ja Tahkuranna vahel Tolkuse soos, Pärnu ligidal Kure soos, Narva-Jõesuust lõuna pool Kudruküla lähedal asuvas Lehova (Leekova) soos, Narva jões jm. Sisemaa turbasoodest võeti võrdluseks proove Ulila soost ja Tartu lähedal Emajõe kaldal asuvast turbasoost. Eriti huvitavaid tule-

musi andsid uuringud Lehova soos. Sammalturba kihi all leiti 0,3—0,4 meetri paksune tihe hästikleepuv must kiht muda ja selle all endise vee-
kogu põhja saviga segatud liiva. Katsetööd viitasid tarvidusele Lehova
soo muda põhjalikumalt uurida.

Prof. T. Lippmaa jätkas koos kaastöölistega (dr. B. Saarsoo, agronoom
A. Tamsalu, mag. S. Palts, A. Reeben, S. Kaaber, H. Aasamaa) vegetat-
sioonikaardi koostamist. Kaardi esimene leht (Tallinna leht) valmis keva-
deks 1939 ning esitati ETA-le trükkimiseks. Lisaks uuriti veel aastaaega-
dest tingitud vee, suhkrute ja taimepigmentide sisalduse kõikumist tai-
medes.

Jätkus töö eesti koolilaste dermatomükooside uurimisel (prof. A. Pald-
rok ja arst Heiti Paldrok). Pärast uurimismetoodika omandamist Ungaris
dr. D. Olahi juures vaadati juuste seenhaiguste avastamise eesmärgil
läbi 13 500 koolilast Tartus, Tallinnas, Tapal, Rakveres, Narvas, Kiviõlis,
Petseris, Võrus ja Valgas.

Dr. E. Öpiku korraldatud lendtähtede vaatlused tehti üheaegselt kol-
mes, üksteisest umbes 80 km kaugusel asuvas, enam-vähem võrdkülset
kolmnurka moodustavas vaatepunktis, mis asusid Tartus, Valgas ja Pet-
serimaal. Jälgiti ühtsama, üle 1000 km² suurust pindala atmosfääri piiril.
Pindala keskpunkt asus 90 km kõrgusel Kanepi kohal. Vaatlused kestsid
augustist oktoobrini 1939. Lendtähtede erivaatlused Eestis olid mõeldud
mitmeaastase tööna. Selle sihiks oli määrata nii täpselt kui võimalik suure
arvu lendtähtede üksikuid orbiite ja kiirusi. Saadud andmete põhjal loo-
deti lahendada lendtähtede päritolu ja maailma ehitust puudutavaid proble-
eme. Võrreldes eelmise eelarveaastaga olid akadeemia kulutused tead-
uslikuks otstarbeks teisel tegevusaastal tunduvalt suuremad — 51 334
krooni [1, lk. 56; 44—48].

Lisaks uurimistööle tegeles akadeemia ka kirjastamisega. 1940. aastal
ilmus trükist «Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat I», trükijärge ootas
«Teaduste Akadeemia Toimetiste» II köide [49].

Ülikoolidele odavate ja otstarbekohaste õpikute muretsemiseks loodi
sügisel 1939 Haridusministeeriumi algatusel ETA juurde ülikoolide õppe-
raamatute komisjon, mis koosnes TÜ, Tallinna Tehnikaülikooli, ETA ja
Haridusministeeriumi esindajaist. 1939/40. aastal kuulusid komisjoni
koosseisu professorid H. Kaho (juhataja), E. Kant, E. Roots, V. Paavel ja
direktor P. Viilup. Komisjoni väljaandel ilmus 1939. aastal kolm raamat-
ut, järgmisel aastal oli plaanis veel neli trükist [50].

Sügisel 1939 algasid ettevalmistused Carl Robert Jakobsoni 100. sünni-
aastapäeva tähistava koguteose väljaandmiseks 1941. aastal. Esialgseesse
toimetusse valiti prof. H. Sepp, dr. O. Liiv ja prof. E. Kant. Koostati välja-
ande üksikasjalik kava ja määrati kindlaks artiklite autorid [25, l. 57—59].

1939. aasta aprillis tehti ETA esimese aastapäeva pidulikul tähistamisel
teatavaks auhinnatööde teemad. Neid oli kaks: «Rahvastiku arvu liikumi-
mine 19. sajandi jooksul ühes Eesti suuremas kihelkonnas» ja ««Oma
tuba, oma luba» probleemid Eesti kirjanduses». Kummalegi teemale mää-
rati auhinnaks 1000 krooni ja tööde esitamiseks kaheaastane tähtaeg.
Aasta pärast kuulutati välja kaks uut võistlustöö teemat: «Hariduse osa
iseseisvas Eestis» ning «Linnarändamise psühholoogilised ja majandus-
likud tõukejõud Eestis». Võistlustingimused jäid samaks. Lisaks sellele
otsustati määrata auhinnad ilmunud teadusliku loomingu paremikule.
Selleks otstarbeks ettenähtud 2500 krooni kuulus väljamaksmisele siht-
asutus Eesti Raamatufondi kaudu [44, 50].

Konkursi tulemusteni ei jõutud, sest akadeemial jäi tegutseda vaid
vähem kui neli kuud. Selle ajaga kulutati teadustöö edendamiseks veel
32 653 krooni. Paberliku asjaajamise staadiumis oli vastloodud Eesti Mur-
deuurimise Instituut.

Pärast 1940. aasta juunipööret määras rahvademokraatlik valitsus oma

seadusandliku aktiga senise akadeemia likvideerimisele. Vabariigi president kirjutas 17. juulil 1940 alla järgmisele dekreedile: «Eesti Teaduste Akadeemia seadus kaotab kehtivuse ja Eesti Teaduste Akadeemia ühes kõigi oma organitega lõpetab tegevuse, arvates 20. juulist 1940. Eesti Teaduste Akadeemia juures asuvate teaduslike asutiste ja ühingute edaspidise tegevusse jäämise või likvideerimise määrab haridusminister. Eesti Teaduste Akadeemia varad ja tema poolt sõlmitud lepingute järgi temale tekkinud õigused ja kohustused lähevad üle Haridusministeeriumile.

Haridusminister määrab Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimise lähema korra ja teeb likvideerimiseks muud vastavad korraldused, kusjuures Eesti Teaduste Akadeemia juures asunud teaduslikele ühinguile kuuluvad varad jäävad ühinguile.

Aruannete koostamise ning revideerimise korra määrab haridusminister kokkuleppel riigikontrolöriaga. Käesolev seadus jõustub avaldamisega.» Dokumendi täielik tekst avaldati «Riigi Teatajas» 18. juulil 1940 [51].

Miks likvideeriti akadeemia? Seaduse juurde kuulavas seletuskirjas öeldakse: «Eesti Teaduste Akadeemia ülesandeks pidi olema üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse arendamine, ühtlasi aga ka kogu väljaspool ülikooli tehtava teadusliku töö koordineerimine ja juhtimine. Selleks kõiki teadusalasid haaravaks ja suurt erapooletust nõudvaks tegevuseks polnud aga Eesti Teaduste Akadeemia võimeline oma silmapaistvalt ühekülgselt moodustatud koosseisu ja sama ühekülgselt võetud tegevussuuna tõttu.

Akadeemia liikmete enamus määrati nimelt isikuist, kes täiel määral pooldasid endist valitsemise suunda, kuna kõik ainuüksi teadust kandvad uurijad, kes endist poliitikat ei toetanud², sihilikult kõrvale jäeti. Eesti Teaduste Akadeemia kaudu teaduslikuks tööks antud soodustused said seepärast osaks peamiselt kitsamalt valitud ringkonnale, mitte kogu eesti teadusele.³

Eesti Teaduste Akadeemia tegevuse lõpetamisega ei taheta aga kaotada neid toetusi, mida on selle kaudu antud teaduslikule tööle, ega mõelda katkestada akadeemia poolt alustatud kasulike uurimisülesannete teostamist, vaid teaduslikku tööd on vaja arendada veel palju ulatuslikumalt, milleks koostatakse ka vastavad kavad.» [52—54.]

Tolleaegne haridusminister J. Semper määras akadeemia varade esialgseks hooldajaks ETA ainsa valitud liikme professor T. Lippmaa. 19. juulil moodustas minister akadeemia likvideerimise komisjoni, kuhu kuulusid esindajad Haridusministeeriumist (1), TÜ-st (3), Tallinna Tehnikaülikoolist (1), Opetatud Eesti Seltsist (2) ja Loodusuurijate Seltsist (2). Selle toimkonna ülesandeks jäi ETA tegelik likvideerimine, kuid ühtlasi tuli tal esitada projekt, kuidas edaspidi teaduslikku uurimistööd organiseerida ja mida luua senise akadeemia asemele. Oma otsused-ettepanekud pidi likvideerimiskomisjon esitama haridusministrile Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktori (H. Moora) kaudu. Mis puutub seltsidesse, siis haridusministri arvates võisid nemad edaspidi registreerida end ülikooli juures või ka iseseisvalt Siseministeeriumi juures, olenevalt täiesti nende eneste vabast soovist [53, 55].

Peale pikemaid läbirääkimisi otsustasid seltsid jääda iseseisvaks, registreerudes Siseministeeriumi juures. Kuna edaspidisel asjaajamisel aga selgus, et seesugune variant siiski reaalseks ei osutu, asusid seltside juhatused augustis 1940 seisukohale registreeruda TÜ juurde. Sellega seoses lahendus ka vahepeal eriti teravaks muutunud mure seltside kasutada olnud ruumide saatuse pärast [37, l. 104—106].

² Viimaste all mõeldi eeskätt humanitaarlasid H. Kruusi, P. Tarvelit ja teisi.

³ Usutavasti suurendas negatiivset suhtumist seegi, et kevadel 1939 valiti akadeemia auliikmeks vabariigi president K. Päts ja aasta pärast sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoner [25, lk. 27—28, 93—94].

Pärast nõukogude korra kehtestamist Eestis kerkis akadeemia asutamise küsimus üles teistsugustel alustel. NSV Liidu Teaduste Akadeemia kogemusi arvestades seati eesmärgiks laiahaardelist allasutuste võrku omava teaduskeskuse loomine. Selle tegelik asutamine lükati aga mõneks ajaks edasi, sest esialgu oli vaja kogu tähelepanu koondada nõukogulikele ümberkorraldustele kõrgkoolides. Samuti peeti otstarbekaks kõigepealt moodustada teaduste akadeemia ellukutsumise eeldusena üksikud uurimis-asutused, et neid hiljem ühtsesse süsteemi liites uus nõukogulik Eesti Teaduste Akadeemia kujundada [52].

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 6. maist 1941 asutati Tartu Riikliku Ülikooli juurde Teadusliku Uurimise Instituut (TUI), mis pidi saama Eesti NSV Teaduste Akadeemia eelkäijaks [56]. Instituuti kuulus kaheksa sektsiooni, mis omakorda sektoriteks jagunesid. Direktorina juhtis TUI tööd tolleaegne ülikooli rektor H. Kruus. 4. juunil 1941 peeti ülikooli peahoones uue asutuse ametlik avakoosolek. Ent alanud sõda ei võimaldanud seatud eesmärke täita. Juulis 1941 likvideeris ülikooli okupatsiooniaegne juhtkond vastloodud instituudi [23, lk. 164, 172; 57].

Suure Isamaasõja ajal tehti tagalatingimusteski katsed akadeemiat luua, kuid sõja tõttu osutus teaduskeskuse asutamine võimatuks. Kevadel 1944 õnnestus vaid eeltööna luua akadeemia tehniliste teaduste osakonna tuumik — Eesti NSV Tööstuse Teadusliku Uurimise Keskinstituut [52].

Eesti Teaduste Akadeemia poolt alustatu leidis jätkamist pärast sõja lõppu. 28. juunil 1945 anti välja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrus [58], milles öeldakse:

«Teadusliku uurimistöö õigeaks nõukogulikuks korraldamiseks Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee määravad:

1. Taastada Eesti Teaduste Akadeemia ning kujundada see Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Teaduste Akadeemiaks.

2. Määrata Eesti NSV Teaduste Akadeemia Organiseerimistoimkond...».

Oli alanud Eesti NSV Teaduste Akadeemia loomine.

KIRJANDUS

1. *Elango, O.* Teaduse arengu tingimustest ja tema finantseerimisest kodanlikus Eestis (1920—1940). — Rmt.: Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist IV. Tln., 1983, 44—59.
2. *Ney, G.* Eesti teadus ja teaduslik töö Eestis. — Rmt.: Eesti vaimse kultuuri saavutusi. Tln., 1934, 7—26.
3. Postimees, 1918, 5. juuli.
4. Eesti Vabariigi Tartu ülikool 1919—1929. Trt., 1929, 3—4.
5. Eesti Akadeemilise Ühingu Põhjuskiri. Trt., 1918.
6. Asutava Kogu protokollid. 2. istungjärk 1920. a., 2201—2202.
7. Asutava Kogu protokollid. 4. istungjärk 1920. a., 502—504.
8. Riigi Teataja, 1920, nr. 87/88, 689—691.
9. Postimees, 1938, 19. okt.
10. Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TRÜ TR KHRO), f. 46, eessõna, lk. 1.
11. Teise Balti riikide vaimse koostöö kongressi toimetis 29. ja 30. novembril 1936 Tartus. — Rmt.: Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetised. C. XXII. Trt., 1937, 85.
12. Päevaleht, 1935, 15. veebr.
13. TRÜ TR KHRO, f. 46, s. 3.
14. *Toom, U., Martinson, K.* Tartu ülikooli akadeemiliste seltside tegevusest. — Rmt.: Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist IV. Tln., 1983, 69—81.
15. Uus Sõna, 1935, 19. veebr.
16. Päevaleht, 1935, 20. veebr.
17. *Schlossmann, K.* Avakõne Eesti Teaduste Akadeemia pidulikul avamisel. — Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat I. Tln., 1940, 491—493.
18. Postimees, 1938, 12. jaan.
19. Riigi Teataja, 1938, nr. 13, 353—359.

20. Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Üleschituse Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA), f. 1108, n. 5, s. 901.
21. Postimees, 1938, 29. jaan.
22. Päevaleht, 1938, 14. apr.
23. Tartu ülikooli ajalugu III. Tln., 1982.
24. Eesti Teaduste Akadeemia tegevuse aruanne 1938/39. a. — Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat I. Tln., 1940.
25. TRU TR KHRO, f. 40, s. 4.
26. Uus Eesti, 1939, 18. veebr.
27. Postimees, 1938, 23. okt.
28. Postimees, 1938, 25. okt.
29. Postimees, 1939, 26. apr.
30. TRU TR KHRO, f. 40, s. 13.
31. Postimees, 1938, 20. okt.
32. TRU TR KHRO, f. 40, s. 15, l. 8—14, 18—21.
33. TRU TR KHRO, f. 46, s. 6, l. 28—30.
34. Riigi Teataja, 1937, nr. 78, 1457—1477.
35. Postimees, 1938, 17. okt.
36. Postimees, 1938, 10. nov.
37. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv (TA TKA), f. 2, n. 1, s. 1.
38. TA TKA, f. 2, n. 1, s. 4, l. 18—20, 23—25.
39. TA TKA, f. 25, n. 2, s. 87, l. 29—30, 38—40, 45—47.
40. TRU TR KHRO, f. 40, s. 20, l. 3—18, 23, 34.
41. TRU TR KHRO, f. 40, s. 18, l. 41—42, 45.
42. Postimees, 1939, 26. apr.
43. Päevaleht, 1939, 15. juuni.
44. Uus Eesti, 1940, 28. apr.
45. Postimees, 1940, 28. apr.
46. TRU TR KHRO, f. 40, s. 19, l. 18.
47. Päevaleht, 1939, 20. mai.
48. ENSV ORKA, f. 1193, n. 1, s. 2, l. 3.
49. Päevaleht, 1940, 28. apr.
50. Uus Eesti, 1939, 21. nov.
51. Riigi Teataja, 1940, nr. 70, 1028—1029.
52. *Kruus, H.* Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. — Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tagasisivaated. Uurimissuunad. Liikmeskond 1946—1971. Tln., 1971, lk. 7—20.
53. Postimees, 1940, 18. juuli.
54. Päevaleht, 1940, 18. juuli.
55. TA TKA, f. 20, n. 1, s. 20, l. 2.
56. Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja, 1941, nr. 27, lk. 249.
57. Tartu Kommunist, 1941, 6. juuni.
58. TA TKA, f. 1, n. 1, s. 1, l. 1.

Esitanud K. Siilivask

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut*

Toimetusse saabunud
16. II 1988

Кяди РИИСМАА

50-ЛЕТНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ НАУКИ В ЭСТОНИИ

В этом году исполнилось 50 лет Эстонской академии наук.

Мысль о создании в Эстонии научной организации типа академии возникла в кругах национальной научной интеллигенции уже в 1917 г. Через год образовался клуб эстонских ученых — Эстонское академическое общество. По инициативе его активистов был составлен проект устава академии наук. В мае 1920 г. Учредительное собрание Эстонской Республики приняло решение образовать Эстонское научное учреждение (подобное академии). Однако это решение осталось на бумаге, главным образом из-за ограниченности экономических ресурсов республики. В 20-х и 30-х годах центром эстонской науки стал Тартуский университет с многочисленными его учреждениями. С 1931 г. движение за образование академии наук возглавила Эстонская национальная комиссия умственного сотрудничества. Но созданию академии в то время помешало преобразование высшего технического образования.

Во второй половине 30-х годов разработкой своего варианта устава академии стало заниматься Министерство просвещения. 28 января 1938 г. проект устава был рассмотрен и утвержден декретом президента как «Закон Эстонской Академии наук». Задачи академии заключались в координации и всяческом содействии развитию науки вообще и развитию науки, связанной с проблематикой Эстонии, в частности.

Эстонская академия наук состояла из 20 членов. Первые 12 членов, а также президента академии должен был назначать президент республики, а остальные выбирать общее собрание. Академия как центр науки находилась в Тарту. Делилась она на две секции: гуманитарные и естественные науки.

За провозглашением закона действительно последовало создание академии. 13 апреля 1938 г. государство утвердило первый личный состав Эстонской академии наук. В него вошли выдающиеся представители эстонской науки, известные за рубежом профессора, в основном Тартуского университета, и доктора наук: в частности, языковед Ю. Марк, юрист Ю. Улуотс, географ Э. Кант, фольклорист О. Лооритс, писатель и литературовед Г. Суйтс, историк Х. Сепп (секция гуманитарных наук); нейрохирург Л. Пуусепп, химик П. Когерман, физиолог растений Х. Кахо, бактериолог К. Шлосман, дерматолог А. Палдрок, астроном Э. Эпик (секция естественных наук). Президентом академии стал К. Шлосман.

20 апреля 1938 г. состоялось первое заседание общего собрания академии. Вице-президентом академии был избран Ю. Марк, заведующими секциями — Э. Кант и П. Когерман. Научная программа академии включала широкомасштабные исследования эстонской культуры, истории, этнографии, литературы, языка и фольклора, а также биологическое исследование населения, природных лечебных источников (особенно грязи Северо-Западной Эстонии), местных картофельных сортов, исследования по химии, астрономии и т. д.

22 октября 1938 г. состоялось торжественное открытие академии в Таллине. В 1938 и 1939 гг. при академии были зарегистрированы крупные научные общества — Эстонское общество естествоиспытателей, Эстонское ученое общество, Академическое общество истории, Эстонское общество краеведения. Весной 1939 г. общее собрание избрало членом академии видного ботаника, доктора наук профессора Т. Липпмаа. Весной 1940 г. было создано первое учреждение академии — Институт по исследованию диалектов.

После июньских событий 1940 г. народно-демократическое правительство Эстонии своим законодательным актом распустило Эстонскую академию наук.

Но традиции академической науки в Эстонии сохранились. После нескольких попыток создания Эстонского научно-исследовательского центра в 1941—1944 гг. Совнарком ЭССР и ЦК КП(б)Э приняли 28 июня 1945 г. постановление восстановить Эстонскую академию наук и преобразовать ее в Академию наук ЭССР.

*Институт истории
Академия наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
16/II 1988

Kädi RIISMAA

50 JAHRE VOM ANFANG DER AKADEMISCHEN WISSENSCHAFT IN ESTLAND

In diesem Jahr verging ein halbes Jahrhundert von der Gründung der Estnischen Akademie der Wissenschaften. Die Gründung einer Einrichtung von der Art einer Akademie hatte man schon beinahe zwei Jahrzehnte lang beabsichtigt. Hauptsächlich wegen wirtschaftlicher Schwierigkeiten blieb die Verordnung über die Estnische Akademie der Wissenschaften, erlassen auf Antrieb V. Ernits' von der Gründungsversammlung im Jahre 1920, nur auf dem Papier. Ein Grund dafür war auch die zu dieser Zeit schon mehr oder minder sich ausgeprägte Tätigkeit der nationalen Tartuer Universität und der dazu gehörenden zahlreichen Institutionen. Nach dem im Jahre 1925 eingeführten Gesetz wurde die Universität verpflichtet unter den anderen auch die das estnische Leben behandelnden Wissenschaften zu fördern. Außer der Universität beschäftigten sich mit wissenschaftlicher Arbeit viele Vereine, deren Zahl in den 20er Jahren sich merklich vergrößerte. Das Bedürfnis nach einem koordinierenden Zentrum der wissenschaftlichen Tätigkeit wurde höher. Ab 1931 bemühte sich die Estnische Nationale Kommission der Geistigen Zusammenarbeit um die Gründung der Akademie. Am Ende der 30er Jahre faßte das Bildungsministerium eine Satzung der Akademie ab.

Auf der Sitzung der Regierung der Estnischen Republik am 28. Januar 1938 setzte das Staatsoberhaupt mit einem Dekret „Das Gesetz der Estnischen Akademie der Wissenschaften“ fest. Als Aufgabe der soeben geschaffenen Vereinigung bestimmte man „... die Förderung der allgemeinen und besonders Estland behandelnden Wissenschaften, ausgehend hauptsächlich von den aus den Bedürfnissen des tatsächlichen Lebens entstandenen Fragen“.

Die Estnische Akademie der Wissenschaften war eine Personalakademie, bestehend aus 20 Mitgliedern, und teilte sich in zwei Sektionen — Gesellschaftswissenschaften und Naturwissenschaften. Am 13. April 1938 ernannte das Staatsoberhaupt den ersten Bestand der Akademie. Dazu gehörten in der Sektion der Gesellschaftswissenschaften: Dr. phil. J. Mark, Dr. jur. h. c. J. Uluots, Dr. phil. nat. E. Kant, Dr. phil. O. Loorits, Dr. phil. h. c.

G. Šuits, Dr. phil. H. Sepp, und in der Sektion der Naturwissenschaften: Dr. med. L. Puusepp, Dr. sc. techn. P. Kogerman, Dr. phil. nat. H. Kaho, Dr. med. K. Schlossmann, Dr. med. A. Paldrok, Dr. phil. nat. E. Öpik. Zum Präsidenten der Akademie wurde K. Schlossmann.

Am 20. April 1938 fand die erste Sitzung des Plenums der Estnischen Akademie der Wissenschaften statt, wo zum Vizepräsidenten J. Mark gewählt wurde, zu den Vorstehern der Sektionen aber E. Kant und P. Kogerman. Die gesellschaftswissenschaftlichen Forschungen umfaßten die estnische Kulturgeschichte, Literaturgeschichte, Ethnographie und Volksdichtung, Sammeln von Altertümern u. a., in den Naturwissenschaften wurden biologische Forschung der Bevölkerung Estlands, Studien zu natürlichen Gesundheitsmaßnahmen und hiesigen Kartoffelsorten, sowie Untersuchungen in der Chemie und Astronomie vorgesehen.

Die feierliche Eröffnung der Estnischen Akademie der Wissenschaften fand am 22. Oktober 1938 in Tallinn, im Saal der Handels- und Industriekammer statt. Bei der Akademie registrierten sich der Verein der Naturforscher, die Gelehrte Estnische Gesellschaft, der Akademische Verein für Geschichte, der Estnische Verein für Heimatkunde. Im Jahre 1939 wurde Dr. phil. nat. T. Lippmaa zum Mitglied der Akademie gewählt. Im Frühling 1940 wurde bei der Akademie das Estnische Institut für Mundartforschung gegründet.

Die nach der Juniwende im 1940 gebildete Volksregierung liquidierte mit einer gesetzgeberischen Akte die Estnische Akademie der Wissenschaften ab 20. Juli 1940. Doch die akademische Tradition setzte sich fort. Der im Juni 1945 gefaßte Beschluß der Regierung der Estnischen SSR verfügte die Wiederherstellung der Estnischen Akademie der Wissenschaften und ihre Gestaltung zu der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 16. Febr. 1988